

האֶוֹאֶנְגֵּלִיוֹנִים, שהיא מבוססת על רעיון תחיית-המתים ומלאה ציפיה לאחרית-הימים. (3) המלכות השלישית — תקופת השתלטותם של האפיפיורים, אשר הטעו את הבריות באמצעות הרעיון של הישארות-הנפש ויצרו חוקים לטובת עצמם, בהעמידם לפני בני-אדם תקוות כוזבות כתקנת העולם הבא. במלחמתו למען הפרדה מוחלטת של השלטון החילוני מן הכנסייה מביע ג' את אהדתו לתקופה הראשונה, "הטבעית", של תולדות-האנושות ומפתח מעין תורה של התהוות הדתות, שהיה בה משום חידוש בתקופתו. — בכתביו של ג' מורגשות השפעת החמרנות האפיקוראית של גֶּסְנֵדִי (ע"ע) והשפעת ביקורת-המקרא שבכתביו שפינוזה ואוריאל אקוסטה. — מהדורה חדשה של "שלוש המלכויות" (בהוצ' א. פרנצטה) יצאה לאור ב-1940.

F. Nicolini, *La vita di P. G.*, 1905; id., *Gli scritti e la fortuna di P. G.*, 1913; A. Corsano, *Il Pensiero religioso italiano dall'Umanesimo al Risorgimento*, 1937; A. Omodeo, *Il senso della Storia*, 247–257, 1946.

י. ב. ס.

גְנוֹסְטִיָּקָה, גְנוֹסְטִיִּצִיזְם (gnosis, יוו' γνῶσις, דעת, הכרה).

1. המושג. השם ג' משמש מונח כולל לתורונ דתיות שונות, שקמו בעולם ההלניסטי ובארצות המזרח הקרוב בראשית התקופה הנוצרית בקירוב והתבלטו בתסיסה הרוחנית של ימי שקיעת התרבות הקלאסית עד לנצחונה של הכנסייה הקתולית. — צד שווה אחד שבזרמים השונים, שבהם באה התנועה הגנוסטית לידי ביטוי היסטורי, הוא הדגשת הדעת כאמצעי להגיע לגאולה או כצורה מצורות הגאולה עצמה, וכן הטענה ש"דעת" זו טמונה בתורותיהם. בשם "גנוסטיקנים" לא כינו את עצמם אלא אנשי כיתות אחדות, אולם מתנגדי הג' הרחיבו את השם הזה כבר בתקופה מוקדמת לכל הזרמים, שהיו שותפים לאותן הכיתות מבחינת החשבת ה"דעת" ומכמה בחינות אחרות (ר' להלן, 5). במובן זה ניתנים להגדרה אסכולות, כיתות ואיגודי-פולחן גנוסטיים, תורות וכתבים גנוסטיים, מיתוסים והלכי-מחשבה גנוסטיים, ואפילו דת גנוסטית. הרוח המשותפת, המתגלה מאחורי כל התופעות האלו, שלעתים קרובות שונות הן זו מזו תכלית השינוי, יש לכנותה בשם רוח הג' במובן הרחב ביותר של מלה זו.

2. הקפו של מושג הג' ניתן לצימצום או להרחבה, הכל לפי קנה-המידה שנוהגים לגביו. אבות-הכנסייה ראו בג' בעיקר מינות נוצרית וצימצמו את פולמוסם באותן השיטות, שצמחו על קרקע הנצרות (כגון השיטה הוֹלְטִינִיאנית) או שהיו קרובות לנצרות (בשל הרקע היהודי המשותף), במידה שיכלו להיחשב כמתחרות בה וכמסלפות את דמותה (כגון שיטתו של שמעון מגוס). המחקר החדש הרחיב בהדרגה את הקפו של מושג הג' ע"י הבאת ראיות לקיומן של ג' יהודית עוד לפני הנצרות ושל ג' הלניסטית-אלילית, עליידי גילוייה וחקירתה של הדת המִנְדֵּאית (ע"ע) וכיו"ב. אם נראה את סימנו המובהק של הג' לאו דווקא ביסוד ה"דעת" בפרט, אלא ברוח השניות האנטיקוסמית בכלל, הרי עלינו לכלול בתחום זה אף את תורתו של מְנִי (ע"ע מְנִיָּאִים).

3. מקור הג'. הריבוי במשמעותו של המושג בא לידי ביטוי אף בריבוי הדעות על מקורה של התנועה, שהובעו במשך הזמנים ושהן מתחרות זו בזו עוד היום. אבות-הכנסייה הדגישו את השפעתם של אפלטון או של הפילוסופיה היוונית בכלל (שלא הובנה כל צרכה) על המחשבה הנוצרית בזמן

ויגֶפְרִיד (בערך באמצע המאה ה-8). בעלה יצא למלחמה והפקיד כשומר על אשתו ההרה את האביר גולו; זה חשק בה, אך ג' הנאמנה לבעלה דחתה את אהבתו. כשחזר הדוכס, העליל גולו עליה, שבגדה בבעלה ושבנה שנוולד לה הוא פרי זנונים. הרוזן ציווה להרוג את ג' ואת ילדה, אולם משרתי-הבית ריחמו עליהם והניחו אותם חיים ביער הארדנים. שם חיה ג' עם בנה חיי סבל ויסורים כשש שנים. לסוף מצאה בעלה, הכיר שהיא נקיה מחטא. התפיס עמה והעניש את האביר הרשע.

מעשה-ג' הוא אחת היצירות המאוחרות של הספרות הגרמנית העממית מיה"ב. הוא סופר אחר-כך עליידי הסופר הישועי הצרפתי סְרִיִּיֶה (Cerisiers) ב-1647, וכן בגרמניה של המאה ה-17 בשני סיפוריים. בתקופה החדשה שימשה אגדת-ג' נושא למחזותיהם של ל. טיק (1799), מילר הצייר (1808), פר. הבל (1843), לאופרות של ר. שומן (1848) וב. שולץ (1875), לכמה רומאנים וליצירות של האמנות הציורית.

B. Sauffert, *Die Legende der Pfalzgräfin G.*, 1877; B. Golz, *Pfalzgräfin G. in d. deutschen Dichtung*, 1897; F. Görres, *G. von Brabant*, 1898; G. Kentenich, *Die G.-Legende*, 1927.

ד. פ.

גְנוֹזִים, סְפָרִים, ע"ע סְפָרִים חִיצוֹנִים.

גְנוֹמֶן, ע"ע שְׁעוֹן-שֶׁמֶשׁ.

גְנוֹמִי, ע"ע פְּתָנָם.

גִּנּוֹנָה, פִּיטְרוֹ — Pietro Giannone — (1676—1748), היסטוריון ומשפטן איטלקי. התפרסם בשל השתתפותו בפולמוסים בדבר תחומי הסמכויות של הכנסייה והרשות החילונית. ב-1723 פירסם את "ההיסטוריה האזרחית של מלכות נאפולי", שבה התקף בחריפות את הכנסייה, האשמה, לדבריו, בהשתלטות על החוקים והשלטון האזרחי. ספריו הוכנסו ברשימת הספרים האסורים, והוא נאלץ לברוח לווינה, שבה מצא תמיכה אצל קרל ה-6 (ע"ע). ב-1734 ניסה ג' לשוב לאיטליה בגלל קשיים כלכליים, אך נאסרה עליו הישיבה בוויניציאה ובמחוזות שהיו נתונים לפיקוח ספרדי. ב-1735 היה בגִּנּוֹנָה, ומן-מה לאחר מכן נפל במל-פֹּדֶת שהוטמנה לו ע"י המשטרה של פִּימוֹנְטָה, שפעלה לפי הוראות החצר האפיפיורית, והושם במעצר ע"פ בקשת ביה"ד של האינקוויזיציה. את שנותיו האחרונות בילה ג' במבצר מילאן (Miolans), בהיותו נתון ללחצם המתמיד של כמרים ומענים, שהתכוונו להוציא מפיו הצהרת התכחשות לכתביו, ובמידת-מה אף הצליחו בכך. — "ההיסטוריה האזרחית" של ג' תורגמה בשעתה לצרפתית ולאנגלית, זכתה לפירסום רב וסיפקה חומר ללוחמיה-השכלה הצרפתיים, ביניהם וולטר ומֶאֲנְטֶסְקִיֶה. ספר זה, יותר משהוא מכיל דברי היסטוריה, מכיל הוא דברי-פולמוס חריפים נגד הכנסייה, המשתלטת בדבר-יכזב על המשטר האזרחי. — ג' הניח בכתובים ספר שני: "שלוש המלכויות" (Il Triregno), שלא נתפרסם בשעתו ושמקורו עדיין גנוז בארכיון הוואטיקאני; הוא יצא לאור בפעם הראשונה ב-1895 ע"פ העתקים מכ"י זה. בספר זה מחלק ג' את תולדות-העולם לשלוש תקופות או "מל-כויות": (1) המלכות ה"ארכית" — תקופת היהדות המקורית, כפי שהיא מתוארת בתנ"ך; באותה תקופה שאפו בני-אדם לאושר ארצי, ושכר פעולתם היה אריכות-ימים, גשמים בעתם, עצמה גופנית וריבוי-הנכסים. (2) "מלכות-שמים" — תקופת

במאה ה-19; היום הולך ורב מספרם בעקבות מימצאים ארכאולוגיים: (1) חשיבות מיוחדת נודעת לספרי-הקודש של המנדאים (מאנדיי = "גנוסטיקנים", מארמ' מאנדא = מדע), הכתובים בניב ארמי הקרוב ללשון התלמוד הבבלי; מכת זו, העוינת את הנצרות והיהדות כאחד (אע"פ שיוחנן המטביל נחשב בה כנביא-אמת), מצויים עוד היום שרידים בעיראק הדרומית, והיא הדת הגנוסטית היחידה ששרדה בימינו. — (2) הכתבים הגנוסטיים-הקופטיים (הנוצרים), ברובם מן האסכולה הולנטיניאנית, המתגלים במספר רב והולך; בזמן האחרון נתווסף עליהם אוסף של חיבורים מקוריים חשובים ביותר, שנמצא בחפירות ג'ג'מאדי במצרים העילית ועדיין לא הגיע לידי פירסום. — (3) אוסף הפאפירוסים המאניכאיים בלשון הקופטית, שנתגלה במצרים מסביב לשנת 1932 ועדיין לא הוצא אלא בחלקו. — (4) קטעים מאניכאיים מקוריים רבים, כתובים פרסית, תורכית וסינית, שנמצאו בחפירות טורפאן 1903 ואילך. — (5) אוסף-כתבים יווני, הנקרא על שם הרמס טרימגיסטוס, שכבר נתפרסם לראשונה במאה ה-16 ומשמש שריד לספרות החזונית המצרית-ההלניסטית (הרמס = תחזות); כתבים אלה מגלים רוח גנוסטית אם לא בשלמותם, הרי בחלקיהם, בעיקר ב"מסכת פוימנדרס". והוא הדין גם בספרות האלכימיה (ע"ע) הקרובה מאד לספרות ה"הרמטית", ולכמה פפירוסים-כשפים יווניים, שאף הם מכילים רעיונות גנוסטיים, אע"פ שבעצם אינם שייכים לג'. במסכת פוימנדרס (שניכרת בה השפעה יהודית) יש לראות את התעודה העיקרית לג' האלילית. — (6) חומר גנוסטי נמצא אף בכמה ספרים חיצוניים של הברית החדשה, כגון הפסודוקלמנטיים, מעשי-תומא ומזמורי-שלמה; בשני האחרונים מופיע היסוד הגנוסטי בצורה פירוטית, שבה באים עולם הרגש והתורות האֶסְכְּטוֹלוגיות של הג' לידי ביטוי מובהק.

5. התורות הגנוסטיות. בשל ריבוי הכיתות וכתביהן אין לדבר על תורה גנוסטית אחת אלא בדרך הכללה. האינדיבידואליזם השכלי של ראשי הגנוסטיקנים היה גדול, והדמיון המיתולוגי של התנועה כולה היה כמעין מתגבר. הסירוב להסתגל לשיטה מוסכמת שימש מעין עקרון לרוח הג', שכן היה קשור בתורת "ההארה הרוחנית" (ר' להלן, ה'). כבר אירנאוס העיר (adv. haer. I, 18, 1), ש"בכל יום ממציא כל אחד מהם דבר חדש". אנשייהשיטה הגדולים, כגון פטולמאיוס, פסילידס, ברדיצן, מאני, הקימו מבני-רוח מחוכמים ומסועפים, אלא שכל אלה משמשים בעצם פיתוח של נושאים עיקריים מסויימים ושל מיתוס-יסוד אחד. בדרגה נמוכה יותר מבחינה עיונית מצויים אותם הרעיונות בצורת מדרשים, משלים, הוראות-למעשה, פיוטים ותפילות. הסקירה הבאה מצמצמת ב"מיתוס-היסוד" המשוער ובטיפוסים העיקריים של השיטות, שבהן ניתן למיתוס זה ביטוי ראציונאלי; על כרחנו עלינו להתעלם מהמון פרטים מיתיים. א. תורת האלהות. יסוד המחשבה הגנוסטית הוא השניות, הבאה לידי ביטוי ביחס שבין האלהים ובין העולם וכנגדו בין האדם ובין העולם. האלהות עומדת מעבר לעולם, וישותה זרה לטבעו של הקוסמוס, שלא בראתה ואינה מנהלתו, והניגוד ביניהם הוא מוחלט; לעומת עולם-האור האלהי, הקיים לעצמו, עומד הקוסמוס כממלכת-החושך. העולם הוא מעשה ידי כוחות תחתונים, שאינם מכירים את אלהי-האמת, אע"פ שמקורם בו, והם מונעים את דעת-האלהים מן הבריאה שהם שולטים עליה. בעיית מוצאם של כוחות תחת-

שלא הגיעה עדיין לידי גיבוש. בימינו רואים החוקרים השונים, איש לפי דרכו, את מקורה של הג' בתרבות היוונית, הבבלית, המצרית או האיראנית, וכן בצירופים בין התרבויות הללו לבין עצמן ובין לבין יסודות יהודיים-נוצריים. מאחר שיש לראות במערכת-המושגים ובאמצעי-הביטוי של הג' שיטה מקובצת (ע"ע סינקרטיזם), הרי כל אחת מן ההשערות האלו יש לה על מה שתסמוך במקורות הספרותיים, ושום אחת מהן אינה נותנת פתרון מספיק לבעיה; יתר על כן, כולן ביחד עוסקות בגילוייה החיצוניים של הג' בלבד ואינן יורדות לעומק מהותה. אולם בדרך-כלל נראית ההשערה ה"מזרחית" יותר מן ההשערה ה"יוונית".

מן המקורות שנתגלו באחרונה (ר' להלן, 4) מוכח, כנראה, שחלקה של תורת-סתרים יהודית הטרודוקסית בג' היה גדול משהיו סבורים עד עכשיו. עכ"פ יש להניח שהיה קשר בין הג' וראשית הקבלה (ע"ע; אע"פ שיש חוקרים הרואים בקבלה גילוי מאוחר מאד של השפעות גנוסטיות ביהדות). אף התנגדותן העזה ליהדות של החשובות שבשיטות הג' אין היא, כשהיא לעצמה, ראויה לסתור את מוצאן מזרמים סוטים ביהדות. אולם גם אם נתעלם מן הבעיה, מי היו ראשוני ה"גנוסטיקנים" ואילו מסורות דתיות קדומות נמשכו לאותה התנועה ונתפרשו בה פירושים דחוקים ביותר, — מכל מקום ברור, שהתנועה עצמה פרצה מחיצות אתניות ופולחניות, ושעקרונה הרוחני יש בו משום חידוש: היסוד ה"יהודי" שבג' אינו היסוד היהודי הקדמון, והוא הדין בשאר כל היסודות, הלקוחים מן הדתות הקדומות. רוח הג' כשהיא לעצמה היא תופעה מיוחדת במינה במסגרת אסיה המערבית בתקופה ההיא, והלכיה-מחשבה הגנוסטית משמשים ביטוי נאמן ומקורי לרוח זו.

4. המקורות. יש להבדיל בין מקורות משניים וראשוניים; עד הדורות האחרונים לא היו ידועים כמעט אלא המשניים בלבד. הסקירה המובאת כאן אינה כוללת אלא את החשובים שבמקורות, וכן לא צויינו בה המקורות התלמודיים והמדרשיים (ר' להלן, עמ' 49—50).

א. מקורות משניים. הפולמוס נגד הג' כמסכנת את הדת האמיתית תפס מקום נכבד בספרות הכנסיה הקדומה, והחיבורים המוקדשים לסתירת הג' הם המקור המשני החשוב ביותר לידיעתנו על תנועה זו. בשל סיכומי התורות הגנוסטיות, ובעיקר בשל המובאות המפורטות מן הכתבים הגנוסטיים, יש לציין במיוחד את חיבוריהם הפולמוסיים של אבות-הכנסיה היוונים אירנאוס, היפוליטוס ואפיפאניוס ושל הרומי טרטוליאנוס. אף פלוטנינוס הניח אחריו קונטרס חשוב, "נגד הגנוסטיקנים" (Enn. II, 9). עם כל חשיבותם של מקורות אלה אין להתעלם מכך, שהם ספרות המייצגת את הצד העזין בלבד ואופן ראייתם ושיפוטם הם חד-צדדיים. אחרי המאה ה-3 מתבלט יותר הפולמוס נגד המאניכאיוס: מתוך הספרות המרובה המוקדשת לנושא זה יש להזכיר את כתבי אוגוסטינוס ותאודורוס בר חונאי הסורי. — בבחינת-מה שייכות לחוג הג' אף כמה מדתות-המיסטורין של זחרית התקופה העתיקה, במידה שהתאימו את פולחנן ואת המיתוס הקדום שלהן לרוח הג' באמצעות פרשנות בדרכי-הרמז, כגון המיסטריות של איסיס, של מיתרס ושל אַטִיס. כמקורות ספרותיים על אלו משמשים דברי סופרים מבני התקופה ההיא, ברובם מעובדי-האלילים. — לידיעת הג' תורמים גם מקורות איסלאמיים מאוחרים.

ב. מקורות ראשוניים לא הגיעו לידיעתנו אלא

(המקרוקוסמוס) כלוא האדם בתוך שבעת הגלגלים, כך כלואה הרוח בעולם הקטן (המיקרוקוסמוס) בשבעת לבושי-הנשמה, שמקורם בגלגלים. כל עוד לא נגאלה הרוח השקועה בתוך הבשר והנשמה, אין היא מכירה את עצמה ונתונה היא במצב של תרדמה או שיכרות מכוס-התרעלה של העולם. יקיצתה וגאולתה באות לה מן „הדעת“.

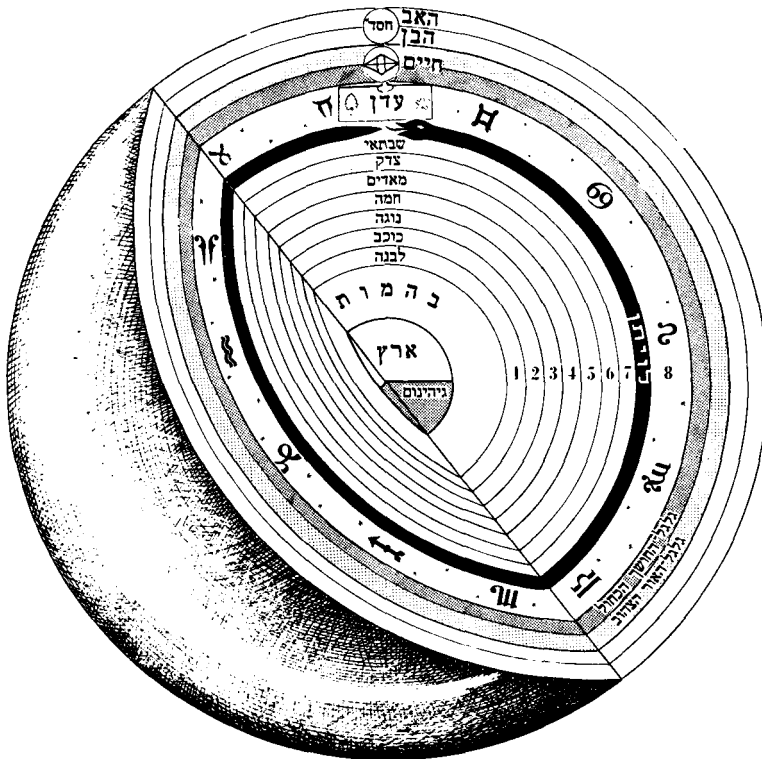
ד. תורת אחרית-הימים. הקיצוניות שבשניות מחייבת אף את הקיצוניות שבתורת אחרית-הימים. כשם שהאלהים שמעבר לעולם זר הוא ל„עולם הזה“, כן זר ה„אני“ הרוחני לסביבתו. מטרת השאיפה הגנוסטית היא גאולת „האדם הפנימי“ מכבלי העולם ושובו למקורו, לממלכת-האור. תנאי קודם לכך הוא, שידע על מציאותו של האל העליון וידע את עצמו, כלומר את טבעו המקורי, שהוא אלהי, ואת מצבו הנוכחי, ועם זה אף את טיבו של העולם, הקובע את אותו המצב: „גאולת היא הידיעה, מי היינו ומה נעשינו; היכן היינו ולאן הושלכנו; לאן אנו רצים וממה ניגאל; מה היא הלידה ומה היא הלידה לחיים חדשים“ (בוסחה ואלנטיניאנית [Exc. ex Theod., 78, 2]). אולם הכרה זו נבצרת מן האדם בתוקף מצבו דווקא, שכן „הבע-רוח“ היא כל עיקרה של מציאותו בעולם, כשם ששימשה עיקר לבריאת-העולם. ביחוד נעלם האל הטראנסצנדנטי מדעת העולם, ואינו ניתן לידיעה מתוכו, ומשום כך זקוק האדם להתגלות. ההתגלות האלהית מתחייבת מעצם מצבו של הקוסמוס, והיא עצמה משנה את אותו המצב, בהסירה את „הבערות“ המשמשת לו סימן מובהק; עיכ-הופכת ההתגלות עצמה לחלק מן הגאולה. נושא ההתגלות הוא שלוחו של עולם-האור, המבקיע את דרכו בעד מערכות הגלגלים, מערים על הארכונטים, מעיר את הנשמה מתרדמתה ומוסר לה את ההכרה הדרושה „מבחוץ“. שליחותה של אותה דמות-הגואל הטראנסצנדנטי מתחילה עוד לפני בריאת-העולם ומתלווה לקורות-העולם (= תורת-המשיח [כריסטולוגיה] הגנוסטית); בג' הנוצרית דמות זו מזוהה עם ישו. הדעת הנמסרת לאדם בדרך זו והקרויה בקיצור „דעת-אלהים“ היא-היא תכנון של המיתוס הגנוסטי על כל מה שניתן ללמוד ממנו על האלהים, האדם והעולם; אך מבחינה מעשית היא ביחוד „דעת-הדרך“ — כלומר: דרך המוצא מן העולם. היא כוללת את הקדשת הנשמה, המלווה גם הכנות מאגיות, לעלייתה לעתיד לבוא, ואף מלמדת אותה את השמות והנוסחות הנסתרים, שבעזרתם תוכל להכריח את הארכונטים לתת לה מעבר דרך הגלגלים שלהם. מצויידת ב„דעת“ (= ג') זו, מתעלה הנשמה לאחר המוות למרומים, כשהיא פושטת בכל גלגל את ה„לבוש“ הבא לה משם, ולבסוף מגיעה הרוח, החפשית מכל הכבלים, לאלהים שמחוץ לעולם ושבָה היא עצמה להיות אלהים. במסגרת הדראמה האלהית הכוללת יש לראות בכך את תיקונו של האלהים עצמו, שבזמן קדמון אבדו חלקים ממנו לתוך העולם; עם השלמת גאולתו של כל הנשמות עתיד הקוסמוס להתמוטט (לפי קצת התורות הגנוסטיות), מאחר שניטלו ממנו כל יסודות-האור.

ה. תורת המידות. בעולם הזה נעלים ה„רוחניים“ (הפנומאטיקנים), כפי שקוראים הגנוסטיקנים לעצמם, מהמון שאר כל-האדם. ההארה הישירה לא זו בלבד שהיא הופכת את הפרט לעצמאי בתחום „הדעת“ (מכאן ריבוי השי-טות הגנוסטיות ללא גבול ומידה), אלא אף קובעת את

נים אלה, ה„ארכונטים“ (= „מושלים“), ושל כל מערכות-המציאות שמחוץ לאלהות בכלל — ומשום כך אף בעיית מוצאו של העולם — משמשת נושא עיקרי להלכי-המחשבה הגנוסטיים (ר' להלן). האל הטראנסצנדנטי עצמו נסתר מכל בראיית-העולם, ואף אינו מושג במושגים הטבעיים. דעת-האלהים זקוקה להארה ולהעראת-הרוח שלא בדרך הטבע ואינה ניתנת להבעה אלא בתארים שליליים.

ב. תורת העולם. העולם, הנתון למרותם של הארכונטים, משול לכלא גדול, שמעמקיו הפנימיים הם הארץ, זירת חייה-האדם. מעליה מתנוססים, כחומות בתוך חומות, גלגלי השמים. בדרך-כלל מונים הגנוסטיקנים את שבעת הגלגלים המקובלים של כוכבי-הלכת, המוקפים גלגל שמיני, גלגל כוכבי-השבת; אולם היו גם שיטות שהרבו במספר הגלגלים, ובאסילידס מנה לא פחות מ-360 רקיעים. משמעותה הדתית של ארדיכלות קוסמית זו היתה בתפיסה, שכל מה שמצוי בין ה„כאן“ וה„שם“ אינו משמש אלא להפריד בין האדם והאלהים, ולא עי המרחק שבמרחב בלבד, אלא אף על-ידי כוח דימוני פעיל. מבנה המורכב והתפשטותה של המערכת הקוסמית הם ביטוי לריחוקו של האדם מן האלהים. הגלגלים הם מושבי הארכונטים, וביחוד מושביהם של ה„שבעה“, שהם אלהי כוכבי-הלכת, השאולים מן הפנתאון הבבלי. ראוי לציון מיוחד, שמקצתם נקראו בשמות-אלהים יהודיים (Iáw — שם-היהוה, Sabaoth — צבאות, Ἀδωαῖος — אדני, Ἐλωαῖος — אלהי, Ἡσαῖος — אל שדי); כינויו של האל העליון והאחד הפכו לשמות-עצם של כוחות דימוניים נחותי-דרגה — דוגמא לשינוי-ערכין מכוזן, שנהגה בו הג' לגבי המסורת הקדומה בכלל והמסורת היהודית בפרט. הארכונטים שולטים בצוותא על העולם, וכל אחד בגילגולו משמש שומר כלא-העולם. ממשלתם העריצה קרויה הימָרְמָנִי (εἰμαρμένῃ), הגורל או הגזירה העולמית. מושג זה שאול מן האצטגנינות (ע"ע) מצד אחד ומן הפילוסופיה הסטואית מצד שני; מבחינה פיסית מתגלית ההימָרְמָנִי בחוקי-הטבע, ואילו מבחינה רוחנית מכוננת היא במיוחד לשיעבודו של האדם וכוללת, בין השאר, את מתן תורת-משה. בכוח תפקידו כשומר הגלגל שלו חוסם כל ארכון את הדרך בפני נשמות-המתים המבקשות לעלות למעלה ומונע מהן להימלט מן העולם ולשוב אל האלהים. הארכונטים נחשבים אף לבוראי-העולם; בדרך כלל מיוחד תפקיד זה לגדול שבהם, הנקרא משום כך בשם דִּמְיוֹרְגוֹס (פועל-יוצר), ע"פ „תימאיוס“ של אפלטון והמתואר לעיתים קרובות במידות ממדותיו של אלהי-ישראל, אולם תוך סילוף של שגאה.

ג. תורת האדם. האדם, המשמש מושא עיקרי למערך עצום זה, מורכב מבשר, נשמה ורוח. אולם ביסודו אינו בא אלא משני מקורות: ממה שבעולם וממה שמחוץ לעולם. לא הגוף בלבד, אלא גם הנשמה, הם מעשה ידי כוחות-העולם, שבראו את הגוף בדמותו של „אדם הקדמון“ שמעבר לעולם (ר' להלן ר') ונפחו בו מכוחות-הנפש שלהם, שהם היצירים והתאוות של האדם הטבעי, המקבילים כל אחד לאחד מגלגלי-השמים ומצטרפים ביחד ל„פסיכִי“ (ψυχῇ), הנשמה האסטראלית. בהיותו בעל גוף ונשמה, הרי האדם הוא חלק מן העולם ומשועבד להימָרְמָנִי. אולם בנשמה כלולה הרוח (πνεῦμα, הקרויה אף „הניצוץ“), שהיא חלק מן הישות האלהית העליונה, שנקלע לבריאה; לשם כליאתו בעולם יצרו הארכונטים את האדם. כשם שבעולם הגדול

הדיאגראמה של האופיסים = מערך שלושת העולמות, עפ"י אוריגנס

(שיחזור של ה. ליונאנר, ר' ביבליוגרפיה)

- א. העולם העליון, האלהי, עולם הרוח הצרוף — מיוצג ע"י נלגלי ה"אב" וה"בן", המחזירים זה לזה ע"י מעגל ה"חסד" (ἀγάπη);
 - ב. עולם הביניים, עולם הרוח והנפש — מיוצג ע"י נלגלי ה"אור" וה"חושך", ובתוכם — מעגל ה"חיים" (ר' למטה);
 - ג. העולם התחתון, עולם הרוח, הנפש והגוף; בו נלגלים: נלגלי המולות, ובו "גוף ערו" עם "עציהחיים" ו"עציהרעת" ועם "להט החרב המתהפכת", ומתחתיו העולם הנשמי, שהוא חסום כלפי מעלה ע"י נחש "לווייתן"; העולם הנשמי כולל את נלגלי שבעת כוכביהלכת, את נלגלי האש או האויר ("בהמות") ואת כדור הארץ המחולק לשניים — מחציתו התחתונה היא ה"גיהנום".
- מעגל ה"חיים" חוסם מעויון, שבו רשומות "רעת" ו"חכמה" (σοφία) ומסומל "איחוד" (σύνεσις) של "טבעה של החכמה" עם "השנחת" (περίνοια) של החכמה.

הקדמון", שתבוסתו בידי החושך עוד לפני בריאת העולם משמשת אספקלריה למה שאירע ליסוד האלהי, נפוצה בהלכי-המחשבה הגנוסטיים גם מחוץ לטיפוס האיראני (ומצויה אף בתורת הקבלה). (2) מחושב ומקורי יותר מן הטיפוס האיראני, שלא בא לג' אלא מכלי שני, הוא הטיפוס "הסורי-מצרי". לפי שיטה זו אין השניות קדמונית אלא יוצאת מתוך האלהות עצמה בשל בילבול ואשם בקרב היסוד האלהי. טיפוס-מחשבה זה מפותח ביותר בתורות האצילות של החוג הוואלנטיניאני. לפי שיטה זו נוצר החושך על-ידי האפלה עצמית של האלהים, הבאה לידי ביטוי בקורות "החכמה" (σοφία), שהיא היפוסטזיס (סמל אלהי) של צד הנקבות ביסוד האלהי, ונפילתה מקבילה לזו של "אדם הקדמון", המסמל את צד הזכרות, בשיטות אחרות. בהשתל-שלות ארוכה נמשכים האירועים הרוחניים, שכל אחד מהם

תחום המעשה. בדרך-כלל נקבעת תורת-המידות של "בעלי-הרוח" ע"י שנאתם לעו-לם והזילזול שהם נוהגים בכל הקשרים שבעולם. אולם מכאן ייתכן להסיק שתי מסקנות מעשיות שונות, שהן מנוגדות זו לזו, ושכל אחת מצאה לה דוגלים בשמה עד כדי קיצוניות: הפרישות וההפקרות. הראשונה מסיקה מן ה"רעת" את החובה להימנע מלהיטמא בטומאת-העולם ומשום כך לצמצם את המגע עם העולם ככל האפ-שר. השנייה מסיקה מאותה ה"רעת" את הזכות לחופש בלי מצרים. תורת הליבר-טיניזם (ההפקרות) הגנוסטי מסובכת היא. בעיניה אין מערכת מצוות עשה ולא-תעשה, שניתנה מפי בורא-העולם, אלא אחת מצו-רות השיעבוד הקוסמי, והענשים הכרוכים בעבירות עליהן אינם פוגעים אלא בגוף ובנשמה. כשם שה"רוחני" חפשי מן הגזי-רה (ההימארמני), כך חפשי הוא אף מן החוק המוסרי. הכל מותר לו, מאחר ש"הרוח גאולה היא מטבעה" ואינה יכולה להיטמא ע"י מעשים ואינה נרתעת מפחד מפני ענשם של הארכונטים. אך חירות רוחנית זו היא יותר מאשר רשות הניתנת לפרט: ה"רוחניים" עוברים על החוק בכוונה תחילה, ועי"כ מסכלים הם את זממם של הארכונטים ומסייעים בדרך פא-ראדוקסאלית לגאולה. בליברטיניזם האנטי-נומיסטי (ע"ע אנטינומיזם) מתגלה הצד הניהיליסטי של האקוסמיזם (ההתנגדות לעולם) הגנוסטי עוד יותר מאשר בנטיה האסקטית.

א. הטיפוסים העיקריים של השיטות הגנוסטיות. תמונת-עולם גנוסטית זו מתארת את המצוי, אך אינה מפרשת את דרכי התהוותו. השתלשלותו של המצב הקוסמי הקיים ממקורו הראשון משמשת נושא לתורות שונות ומשונות, שבהן פותחו בנייני-מחשבה מקוריים ביותר. מגמתן העיקרית היתה להסביר, כיצד

נפרד היסוד האלהי מעצמו ונפל בשבי של העולם התחתון, וכיצד נוצר אותו העולם התחתון עצמו כנגד האלהים. ההסבר יכול היה לבחור בין שתי דרכים עיקריות, שיש לראות בהן, בסופו של דבר, שתי שיטות שונות של תורת השניות (הדואליזם):

(1) הטיפוס "האיראני" — ביסודו מונחת, כדוגמת תורת-השניות האיראנית הקדומה (הזורואסטרית), האמונה בקד-מות שתי הרשויות, רשות-ה"אור" ורשות-ה"חושך". לפי שיטה זו היתה ראשית התהליך, שגרם בסופו של דבר ליצירת העולם, בהתקפת החושך על עולם האלהות השלם בתוך עצמו. טיפוס זה בא לידי ביטוי המובהק בתורתו של מאני (ע"ע מניכאיזם). עיקרו ההשקפה, שנפילת היסוד האלהי אינה באה מבפנים, אלא בכוח התקפה מבחוץ, ושהיא מביאה לידי "עירוב" הרשויות המתנגדות. דמותו של "אדם

„מרות נעוה לביתנה [כה] ולהתיצב לפניכה עם צבא עד ורוחי [דעת] להתחדש עם כול נהיה ועם ידעים ביחד רנה“ (הודיות י"א, 13–14) ולהיות „שומעי קול נכבד ורואי מלאכי קודש מגולי אוון ושומעי עמוקות“ (מג' המלחמה, עמ' 10–11). בספרות הכת אף מסתמנת השקפת-עולם דואליסטית של פילוג בין רשות הטוב והאור ורשות הרע והחושך, כל אחת על צבאות מלאכיה ורוחותיה, — אך השקפה זו, בניגוד לביטוייה בג', אינה פורצת את מסגרת אמונת-הייחוד היהודית. גם רגש הגועל והסלידה מפני האדם וטומאת יסודו הגשמי („יסוד בשר עול“ [מג' הסרכים י"א, 9]) אינו מביא לידי תורה של ניגוד בין החומר כשלעצמו ובין התחום האלוהי הרוחני; „תבל“ אמנם „התגוללה בדרכי רשע בממשלת עולה“ (שם ד', 19), אך האל „ברא אנוש לממשלת תבל“ (שם ג', 17–18). לפיכך, למרות קירבה נפשית מסויימת בין כתבי י"ח ובין עולמה של הג', אין לראות בראשונים תעודות של „יהדות גנוסטית“, אלא עדויות להלכידות מסויימים שהיו משותפים בתקופה ההיא לחוגים רחבים, ביניהם גם יהודים.

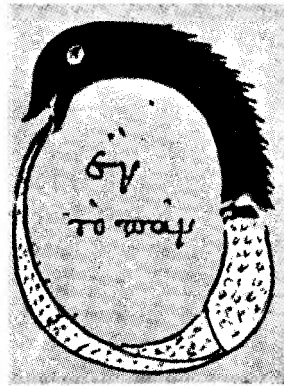
בספרות התלמודית אין זכר מפורש לג' ולתולדותיה. אולם ייתכן שהכינוי „מינים“ (ע"ע) מכון במקרים אחדים לגנוסטיקנים. על השפעתה של הג' על תולדות המיסטיקה היהודית ע"ע קבלה.

ד. פ.

ג' והנצרות. תולדות התהוותן והתפתחותן של הג' ושיטותיה משולבות בתולדותיהן של הנצרות וכיתותיה במאות הראשונות לקיומה של הכנסייה. הג' והנצרות ירדו כוֹכֹת להיסטוריה, ועדיין החוקרים מחולקים בהבנת היחס שביניהן: אם הבשורה הנוצרית המקורית שימשה עילה לצמיחת הג', או אם אין בשורה זו עצמה אלא אחד מגילוייה של הג'. הקירבה הרבה בין הג' ובין הדת הנוצרית כשלעצמה אינה מוטלת בספק. גם הנצרות וגם הג' מעניקות לחסידיהן רגש של גאולה אישית; הגאולה באה ע"י מושיע, שמוצאו מן האל העליון הטוב והוא פורץ את המחיצות של המציאות הטבעית ושל החוק שהושלט בה על בני האדם. מכאן הקירבה בין הנצרות בראשיתה ובין הג' ביחסן אל המוסר המקובל: שתיהן רואות בו פורמאליזם מזיק; ומכאן גם הנימה האנטי-יהודית המשותפת לנוצרים ולגנוסטיקנים, הנובעת משלילת חוקי-התורה כגורם המעכב את הגאולה. גם מושג ה„דעת“ של רזיאל מקובל מאד בנצרות הקדומה — ביחוד בכתבי פאולוס; אבי-הכנסייה קלמנס האלכי-סנדרוני אף טוען, שהנוצרים — ולא חסידיו הג' — הם הגנוסטיקנים האמיתיים. על-כל-פנים בדורות הראשונים של קיומה של הנצרות לא היו תחומים ברורים בין כיתותיה השונות, שחלקן זו על זו, ובין הכיתות הגנוסטיות השונות. מוטיביו גנוסטיים מובהקים נמצאים בכתבי הברית החדשה, כגון: „יסודות העולם“ (גאלאטים ד', ג') — שהם רוחות-הכוכבים, שביאתו של ישו שיחררה את המאמינים בו משיעבוד להם; או „השרים והרשויות“ — א.א. הכוחות הרוחניים העויינים השליטים בעולם התחתון — שהאל „הפשיטם ונתנם לראווה ע"י נצחוננו של המשיח“ (קולוסים ב', ט"ו).

אולם בין הנצרות ובין הג' קיימים מלכתחילה גם הבדלים עקרוניים, והם שהביאו לבסוף לידי הפרדה גמורה ביניהן.

דמויות בולטות בתולדות הג' היו יִלְנִיָּנוֹס (ע"ע) וְבַסִּילִידֵס (ע"ע), שחסידיהם הרחיבו, העמיקו ואף שינו את תורותיהם. בתורתם של באסילידס ותלמידיו בולט היסוד

נחש שזנבו נעוץ בפיו, כסמל העולם: החלק הבהיר — שמי הכוכבים, החלק האפל — הארץ. הכתובת: εὐ τὸ πᾶν — „אחד הוא הכל“ (מכ"ו אלכסמאי)

העויני עד להתקרבות לדרכי העיון הפילוסופי של אותם הימים, בשיטת תלמידיו ואלב-טינוס בולטים יותר היסודות המיתיים והפולחניים.

מכל אישי הג' היתה חשי-בות רבה ביותר לתולדות הנצרות לִמְרִקְיוֹן (ע"ע). בתורתו התמזגה התאולוגיה של פאולוס עם היסוד הגנוס-טי של הפרדה בין האל הטוב הבלתי-נודע ובין אלהי-ישראל, הוא בורא-העולם, ועם שלילה גמורה של המקרא.

ד. פ.

ג' והיהדות. היהדות תרמה תרומה חשובה להתהוותה ולהתפתחותה של הג', דרך אחת ש הדירת מוטיביוס יהודיים לג' היה התנ"ך, שהיה מקודש לנצרות, וכן כל הספרות היהודית, בעברית, ארמית ויוונית, שהשתמשו בה הנוצרים. ביחוד השפיעה פרשת-בראשית השפעה רבה על החיבורים הגנוסטיים העוסקים בבריאת-העולם. חשיבות יתרה נודעת גם לסיפור על אדם הראשון וחטאו, שמתפרש ע"י הג' כנפילת היסוד האלוהי לתוך העולם הגשמי. מתוך יחסם השלילי לעולמה של המציאות הטבעית ולתורת-מוסר המת-כוונת להסדיר את התנהגות האדם בעולם זה, הגיעו הגנוסטיקנים לראיית אלהי-ישראל בורא-העולם כְּאֵל הרע ולהתנגדות חריפה לתורתו ולציווייה. את הסיפורים המק-ראיים הם מפרשים בהיפוך משמעים וכוונתם: כך, למשל, נעשה אצלם הנחש הקדמון נושאה של ה„דעת“ האמיתית, שאלהים מתכוון למנעה מן האדם; קין הפך לדמות חיובית, הנרדפת ע"י אלהים, וכד'.

השפעה יהודית על הג' ניכרת גם בשימוש בשמות, מוש-גים ותארים לקוחים מעברית או מארמית. למשל: האֵל בורא-העולם נקרא בכמה שיטות גנוסטיות יִלְדָּבֶאֱוֶה (= יִלְדָּא בָּהוּת); דמויות מיתולוגיות או סמליות גנוסטיות אחרות הן בְּרַבְלוֹ (= בארבע אלוה — האב, הבן, היסוד הנקבי שבאל-הות, ואדם הקדמון), אָדָם (= עדן), אֶכְמוֹת (= חכמות, ע"פ משלי ט, א); שמה של כת הנאֶסְנִים נגזר מ„נחש“; המלים הסתומות „צו לצו לצו לקו לקו לקו זעיר שם זעיר שם“ (ישע' כח, י, יג) משמשות לציון מיסטי של שלוש הספירות הגנוסטיות, וכו'.

אולם בצידן של תרומות אלו שתרמה היהדות שלא מדעתה ושלא במתכוון לג', קיימים היו ביהדות עצמה בסוף תקופת הבית השני גם זרמי תחושה וחיבה קרובים לעולמה הרוחני של הג', וייתכן שהללו השפיעו השפעה ישירה יותר על התהוותה של הג' או — עכ"פ — שימשו קרקע לצמיחת חלק מרעיונותיה. סימנים לכך נמצאים בספרות כת מדבר-יהודה. לג' ולמגילות הגנוזות משותפת הערכת ה„דעת“ האֶסוֹטִרִית כגורם גאולתי, המקנה לקבוצת בחירים את הכושר לגשר על פני התהום שבין האנושי והאלוהי, להתרומם

גנז, אֶדוואַרְד — Eduard Gans — (1798, ברלין — 1839, שם), פילוסוף של המשפט ומשפטן גרמני ליבראלי; יהודי מומר. ג' היה בן לבנקאי יהודי אמיד. הוא השתמד ב-1825, ומתו היה פרופסור למשפטים באוניברסיטת ברלין. הוא הורה גם היסטוריה חדשה, והרצאותיו במקצוע זה משכו קהל רב. ג' היה חסיד אדוק של הפילוסופיה של הגל (ע"ע) ומעורכי כתבי רבו. בהשפעת תורת הגל לחם באסכולה ההיסטורית של תורת-המשפט שבהנהגת סויניי (ע"ע) והעמיד כנגדה את ראיית התפתחות המשפט מתוך עקרונות פילוסופיים. ע"י ספרו העיקרי, *Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* ("משפט-הירושה בהתפתחותו בדברי ימי העולם"), נעשה אחד ממייסדי תורת-המשפט המשווה.

בצעירותו גילה ג' עניין רב ביהדות ובשאלת היהודים, ואישיותו ומהלך-חיי מגלמים את תנועת ההשכלה והאָמְנִי ציפציה היהודית בקיצוניותה. בהשפעת פרעות הפֶּה־פֶּה ב-1819 יסד ג' הצעיר, יחד עם צונץ, מזר, הֵינֶה ואחרים, את "האגודה לתרבות ולמדע של היהודים" (*Verein für Cul-tur und Wissenschaft d. Juden*), שמטרתה היתה תיקון פנימי וחינוכי של היהדות והיהודים תוך התאמתם לרוח הזמן — ע"י חינוך למלאכה, לחקלאות, למדעים ולאמנות. ג' האמין, שתכלית היהדות היא ביטול ייחודה ע"י התמזגותה בתרבות הכללית, ושאחרי הגיעה ל"שלמות" זו תוסיף להתקיים רק כ"אידיאה" — שתושג ע"י המדע; כענף מדעי חדש ושווה-ערך בעולם הרוח תרכוש היהדות לעצמה הערכה חדשה, שתביא גם לשוויון הפרט היהודי בחברה. ג' השתתף בכ"ע האגודה והרצה ב"מוסד המדעי" שלה. אכזבתו מכשלון מאמצי האגודה וחוסר האפשרות של קאריירה מדעית כיהודי גרמו להשתמדותו, שעוררה רוגז רב, כי המלחמה בתופעה זו היתה מעקרונות האגודה שבראשה עמד.

צ. גרץ, ד"ר, ט, 314—321, תרס"ט; *Allgem. Deutsche Biogr.*, 8, 361—362, 1878; R. v. Stintzig und E. Landsberg, *Geschichte d. deutschen Rechtswissenschaft*, III, 2, 354—69, 1880—1910; S. Rubaschoff, *Der Jüdische Wille*, I, 30, 108, 193, 1918; S. Ucko, *ZGJD*, V, 1934; M. Wiener, *Vivo Annual of Jewish Social Science*, V, 1950.

ד. י. כ.

גנז (אוואז), ר' דוד בן שלמה (ש"א/1541, ליפשיטאט, [וסטפאליה] — ש"ע/1613, פראג), אַסטרוֹנוֹם, מאת-מאטיקן והכרונולוגראף השיטתי הראשון בין היהודים האשכנזים. נדד למקומות-תורה באשכנז (בוז' ופראנקפורט) ופולין. עיקר לימודו היה בבית הרמ"א (ע"ע איסרלש), שאותו הוא מזכיר בלשון "החסיד מורי ורבי אשר אמנני וגדלני". ג' התיישב בפראג ב-1564 לערך; למד מרבו המהר"ל ומאחיו ר' סיני. הוא מעיד על עצמו, שמימי-חרפו נכסף לדעת תולדות ומאורעות הימים והזמנים. לתשוקה זו הצטרפה הערכה חיובית של ארצות-התרבות: "החלק הזה" — הוא כותב — "חלק אירופי... שהוא ארץ מבונה ולא נמצא בה מדברות רק מעט מועיר לבד מאסקוויא... כי כל חלק אירופי מבונה בערים גדולים ועצומים. ובני אדם... אינם צריכים להלך בו כשיירא; רק יחידים, לבדם, יתהלכו... מממלכה אל עם אחר" (נר"נ, שער ג', סי' ע"א). ג' היה מן המעטים בין היהודים בדורו, שהיתה להם ידיעה של ממש בהתפתחות המדע החדש; הוא נמצא בקשרים אישיים עם אסטרוֹנוֹמים נוצריים (ע"ע אסטרוֹנוֹמיה, עמ' 821; אצטגנינות, עמ' 472) וכיבד את חכמתם.

הנצרות — בניגוד לג' — קיבלה מן היהדות את זיהוי האל הטוב הרוחני עם האל בורא העולם הגשמי, ולמרות כל הטעם הפוליטיאסטי שבאמונת השילוש לא פסקה הנצרות מלהכריז על עצמה כעל דת מונותאיסטית — בניגוד לריבוי האלהיות והדמויות המיתיות האלהיות של הג'. לעומת התורה הגנוסטית של שלילת החומר וראייתו כמקור הרע ושל הדרישה להשתחרר ממנו, לא הגיעה הנצרות — למרות הזרמים הסגפניים שבה — בדרך-כלל לידי שלילה עקרונית של העולם הגשמי: ישו נשלח לתוך העולם לצרכו של העולם, שהוא מקומם של הנוצרים, אף אם "אין הם מן העולם". לפי שיטתם נאלצו הגנוסטיקנים לכפור בטיבו האנושי של המושיע: ישו רק לבש דמות-אדם, והמתתו היתה מדומה בלבד; ואילו בנצרות נעשתה מציאותו של טבע אנושי — יחד עם הטבע האלהי — בישו עיקר-אמונה ראשון. הבדל יסודי קיים גם בין מהויותיהן של האיבה הגנוסטית והאיבה הנוצרית ליהדות: הג' מתנגדת ליהדות מעיקרה ורואה בתורה את התגלות האל הרע; ואילו הנצרות, הפוסלת את היהדות הקיימת בפועל, מכריזה על עצמה כיורשתו וממחשתו של היעוד האלהי האמיתי הגלום בתנ"ך, שהיא כוללת אותו בין כתבי-קדשה. הבדל היחס למורשת היהדות ולתנ"ך הוא שקבע את מעמדן ואת גורלן ההיסטורי של הג' ושל הנצרות. משדחתה הכנסיה את מארקיון (ראה לעיל, עמ' 49) ואת תורתו נוצר קרע מוחלט בינה ובין הג', ומאז נחשבה הג' בנצרות האורתודוקסית מינות מסופנת, שהכנסיה נלחמה בה בשצף-קצף; וכן שללו הגנוסטיקנים מן הכנסיה את ה"רעת" האמיתית המובילה לקראת הישועה.

אולם אף אם נדחתה הג' מתוך הנצרות הרשמית, הוסיפו רעיונות והלכירות גנוסטיים להתקיים בה קיום של מחתרת רוחנית, ואולי גם אירגונית. עדות לכך משמשים הופעתן הגלויה של כיתות-כופרים נוצריות בעלות אופי גנוסטי ברור ביה"ב, כגון הבוגומילים (ע"ע) במזרח והקֶתֶרים (ע"ע) במערב, ושל כיתות מסוימות מבין "אנשי האמונה הוותיקה" ברוסיה בתקופה מאוחרת מאד, רישומי טכסים גנוסטיים בחוגים של מכשפים ומכשפות ובעלי "המאגיה השחורה" וכן היסודות הגנוסטיים בתורותיהם של יעקב בֶּמָה (ע"ע) ושל כמה מיסטיקנים נוצרים אחרים מיה"ב, ושל הוגי-דעות כגון פֶּדֶר (ע"ע) ושלִינג (ע"ע) בעת החדשה. הדים ברורים לג' נשמעים גם בכמה שיטות אוקולטיסטיות-מיסטיות חד-שות, כגון בתאֶסוֹפִיָה (ע"ע) ובאַנְתְּרֹפּוֹסוֹפִיָה (ע"ע) מיסודו של ר. שְׁטִינֶר (ע"ע), ובהגותם של כמה פילוסופים דתיים בדורנו (ג. בֶּרְדִּיב [ע"ע], ל. ציגלר).

H. Graetz, *G. und Judentum*, 1846; M. Friedländer, *Der vorchristliche jüdische G.*, 1898; W. Bousset, *Hauptprobleme der G.*, 1907; W. Schultz, *Dokumente der G.*, 1910; A. Marmorstein, *Die Bezeichnung für Christen u. Gnostiker im Talmud u. Midrasch* (Religionsgeschichtliche Studien, I), 1910; W. Köhler, *Die G.*, 1911; J. P. Steffes, *Das Wesen des G.*, 1922; E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, III, 296, 625, 643, 1923; E. de Faye, *Gnostiques et G.*, 1925²; R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, 1927²; H. Leisegang, *Die G.*, 1932²; F. C. Burkitt, *Church and G.*, 1932; H. Soderberg, *La religion des Cathares*, 1949; G. Quispel, *G. als Weltreligion*, 1951; A. Borst, *Die Cathares*, 1953; H. Jonas, *G. und spätantiker Geist*, 1934. 1954; H. Schlier, *Der Mensch im Gnostizismus* (Anthropologie religieuse, 1955); ר. זליגמן, הידענות (התקופה כ"ב), תרפ"ד, 341—324.

ד. פ.